

Sociale netwerken en economische groei

Frans van Dijk¹

De sociale omgeving waarbinnen economisch handelen plaatsvindt blijft vaak onderbelicht in de economische literatuur. In dit artikel wordt beargumenteerd dat netwerken van sociale relaties effect hebben op het economisch handelen en dat tegelijkertijd deze sociale omgeving het economisch handelen beïnvloedt. De wisselwerking tussen sociale relaties en economische interactie wordt behandeld aan de hand van een model dat betrekking heeft op de voortbrenging van lokale gemeenschapsvoorzieningen. Uit de analyse komt onder andere naar voren dat inkomensongelijkheid en geografische mobiliteit negatieve gevolgen hebben voor sociale netwerken en voorzieningen in dergelijke gemeenschappen. Deze gevolgen zijn van betekenis voor andere maatschappelijke verschijnselen zoals onderlinge hulpverlening en criminaliteit. Dit complex van verschijnselen kan leiden tot een lagere economische groei. Daarnaast wordt ingegaan op de invloed van sociale relaties op migratiegedrag. De auteur stelt dat de resultaten consequenties hebben voor het arbeidsmarktbekleid: vergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt leidt tot verlies aan sociale cohesie en daardoor tot geringere economische groei. (Van de redactie)

"The diversity of moral communities and moral orders and their changes over time produce substantial variations among societies bearing on their economic development and their long term survival" (Brunner, 1987).

---

¹ CREED, Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift *Socialties, economic performance and public intervention*. De auteur dankt Frans van Winden, Hessel Oosterbeek en twee anonieme referenten voor hun commentaar.

Niet-technologische factoren staan in toenemende belangstelling bij de verklaring van economische groei. Zo is de centrale en wat simplistische stelling van de senior-economist van de Independent dat als westerse landen willen blijven groeien, hun burgers zich beter moeten leren gedragen: niet stelen, geen misbruik van de sociale zekerheid en geen belastingontduiking (McRae, 1994). Het betoog van Fukuyama (1995) over de maatschappelijke betekenis van vertrouwen ademt een zelfde geest. Meer economisch-wetenschappelijk geformuleerd, meent Stern (1991) dat ondanks de opbloei van de groeitheorie ons begrip van het verschijnsel niet veel is toegenomen en dat er te weinig aandacht is voor vraagstukken van economische organisatie en infrastructuur. Daaronder verstaat hij ook de sociale infrastructuur van een economie. Deze sociale infrastructuur heeft volgens Stern betrekking heeft op "de wijze waarop zaken wordt gedaan" en betreft ongelijksoortige onderwerpen als eerlijkheid, handhaving van eigendomsrechten en het functioneren van bureaucratieën. Op andere terreinen van de economische wetenschap is meer aandacht voor dergelijke aspecten. Volgens North (1990) is samenwerking cruciaal voor economische prestaties en leidt de evolutie van instituties, die door samenwerking oplossingen bieden voor ruilproblemen, tot economische groei. De opkomst van de Japanse economie en meer recentelijk van andere Aziatische economieën wordt eveneens wel in zulke termen verklaard. Systematische afwijkingen van op eigenbelang gericht gedrag ten gunste van plicht, loyaliteit en welwillendheid zouden een belangrijke rol spelen bij het industrieel succes (Sen, 1987). Dezelfde ideeën komen terug in de discussie over de zogenaamde 'Asian values' (zie b.v. Asia Week van 5-1-1994). Veel van deze noties zijn moeilijk grijpbaar, maar dat doet niet af aan de relevantie voor economische groei van wat de institutionele en de sociale inbedding van het economisch handelen wordt genoemd (Brunner, 1987).

De laatste begrippen verwijzen naar verschillende benaderingswijzen. Aan de institutionele omgeving van productie wordt aandacht besteed door North en andere nieuwe institutionalisten. Zij zien instituties als door de mens ontworpen regels (wetten en normen) ter structurering van menselijke interactie (North, 1994). De socioloog Granovetter (1985) heeft het begrip 'sociale inbedding' geïntroduceerd en bedoelt daarmee dat economisch handelen veelal is ingebed in netwerken van sociale relaties tussen de actoren. Zulke relaties vormen een basis voor onderling vertrouwen en ontmoedigen wangedrag van allerlei aard. Kenmerk is dat hierdoor geen algemeen vertrouwen of 'algemene moraliteit' ontstaat in de samenleving, maar alleen tussen de individuen die onderlinge relaties onderhouden of eventueel tussen de individuen die deel uitmaken van eenzelfde netwerk van

sociale relaties. Door deze banden heeft de samenleving een sociale (netwerk)structuur en bestaat deze dus niet uit geïsoleerde en volmaakt individualistische actoren. De economische betekenis hiervan is velerlei. Niet alleen de totstandkoming van gemeenschapsvoorzieningen wordt beïnvloed door sociale relaties, maar bijvoorbeeld ook het functioneren van markten (zie voor het laatste Coleman, 1984 en Okun, 1981). Sociale inbedding betreft belangrijke en concrete verschijnselen, maar krijgt relatief weinig aandacht in de economische wetenschap.

In dit artikel wordt ingaan op de betekenis van sociale netwerken voor de prestaties van een economie. Daarbij moet naar twee typen verschijnselen gekeken worden. Aan de ene kant zijn sociale netwerken van betekenis voor samenwerking en bijvoorbeeld onderlinge hulpverlening. Aan de andere kant veroorzaken relaties inertie in een economisch systeem. Zo verminderen ze doorgaans de geografische mobiliteit van de betrokkenen. Een ander essentieel aspect betreft de dynamiek van sociale relaties. Indien, zoals hiervoor is betoogd, sociale structuren invloed uitoefenen op de economie, zijn de factoren die deze structuren bepalen in het bijzonder van belang. Relaties zijn niet constant en exogeen gegeven, maar ontstaan en ontwikkelen zich als gevolg van sociale interactie en verdwijnen bij afwezigheid van interactie. Een belangrijke categorie van sociale interactie is economisch van aard. Derhalve is sprake van een wisselwerking: sociale relaties beïnvloeden niet alleen het economisch handelen, maar worden ook beïnvloed door het economisch handelen. Deze wisselwerking wordt in de twee volgende paragrafen besproken. De analyse vereist een combinatie van economische en sociologische/psychologische aspecten. Zo'n koppeling is niet eenvoudig door afwijkende begrippenkaders en de hierna volgende bespreking is daarom bedoeld als theoretische verkenning, die echter belangrijke beleidsmatige consequenties kent. Op basis van de resultaten, wordt in paragraaf 4 ingegaan op de bredere economische betekenis van sociale relaties en in paragraaf 5 op de gevolgen voor economische groei. In paragraaf 6 komt de inertie die door sociale relaties wordt veroorzaakt apart aan bod in het kader van migratiegedrag. De consequenties voor productie en welvaart worden kort besproken. In de slotbeschouwing zullen we tenslotte zien dat het in de beschouwing betrekken van sociale netwerken een ander licht werpt op het arbeidsmarktbeleid.

1. Definitie en dynamiek van sociale relaties

Een sociale relatie tussen twee individuen veronderstelt dat de individuen elkaar kennen. Binnen deze brede verzameling van bilaterale contacten, komen allerlei vormen en gradaties voor. Relaties verschillen zowel in inhoud als in intensiteit. Ter onderscheiding van zwakke en sterke relaties worden in de sociologische literatuur aspecten als emotionele (affectieve) intensiteit, tezamen doorgebrachte tijd, wederzijds vertrouwen, hulpverlening en onderlinge invloed gehanteerd (zie b.v. Granovetter, 1973). Verder wordt gesuggereerd dat relaties zowel positief als negatief kunnen zijn en vaak asymmetrisch zijn in de zin dat voor twee individuen betekenis en intensiteit verschillen. Het gaat derhalve om een complex en multidimensionaal verschijnsel. Mede op basis van recente psychologische literatuur beschouwen we de affectieve component als de kern van een sociale relatie (Baumeister en Leary, 1995). De band tussen twee individuen bestaat dan uit de sentimenten van de een jegens de ander en omgekeerd. Deze complexe sentimenten kunnen worden gereduceerd tot de mate waarin een individu (positief of negatief) belang hecht en nut ontleent aan het welzijn van een ander individu. Bij een positief belang ontstaat een basis voor vertrouwen en hulpverlening. De sociale relatie tussen twee individuen i en j wordt zodoende beschreven door de gewichten α_{ij}, α_{ji} waarbij bijvoorbeeld α_{ij} het belang weergeeft dat i aan j 's welzijn hecht. Dit belang kan formeel weergegeven worden met behulp van het standaard economisch begrippenkader¹. Het ligt voor de hand dat de gewichten begrensd zijn. Een redelijke aanname is dat individuen (in absolute zin) minder belang hechten aan het welzijn van de ander dan aan dat van henzelf: α_{ij} ligt dan tussen -1 en 1. Economische begrippen kunnen gebruikt worden om op een natuurlijke wijze positieve, negatieve en asymmetrische relaties tot uitdrukking te brengen en deze relaties te incorporeren in economische modellen. Hierbij moet wel beseft worden dat deze definitie van sociale relaties geen volledig recht doet aan het multidimensionale, maar tegelijkertijd weinig precieze begrip dat sociologen veelal hanteren.

Vanzelfsprekend bestaan er geen sociale relaties tussen alle individuen in een samenleving. Relaties vereisen dat enigerlei vorm van sociale interactie tussen de

¹ Het gaat hierbij om interdependente nutsfuncties van bijvoorbeeld de volgende vorm: $V_i = U_i U_j^{\alpha_{ij}}$, waarin V_i 's integrale nut is en U_h , $h=i, j$, het nut dat i ontleent aan eigen consumptie, terwijl α_{ij} de nutsinterdependentie-coëfficiënt van i ten opzichte van j wordt genoemd. Interdependente nutsfuncties vinden allerlei toepassingen in de economische theorie. Klassieke voorbeelden zijn gedrag in families (Becker, 1981 en Barro, 1974), vrijwillige herverdeling (Hochman en Rogers, 1969) en het geven aan goede doelen (Warr, 1982).

betrokkenen plaats vindt of ooit heeft plaatsgevonden. Er is daarom een theorie nodig over het verband tussen relaties en interactie. Hoewel onderzoek naar de bepalende factoren relatief schaars is, verschaffen gevestigde sociologische en sociaal-psychologische theorieën bruikbare hypothesen². *Ten eerste*, sociale relaties hebben het karakter van voorraadgrootheden, doordat sentimenten accumuleren bij voortgaande interactie. Ook neemt de intensiteit van relaties af als deze niet onderhouden worden, dus als geen interactie meer plaats vindt. Er is dan sprake van slijtage. *Ten tweede*, banden zijn veelal een onbewust bijproduct van sociale interactie. Interactie betreft activiteiten met een inherent oogmerk. Dit (vaak economische) oogmerk vormt het dominante en meestal enige doel. *Ten derde*, relaties ontstaan overwegend door interactie in formele en informele organisaties, zoals familie, buurt en werk. Interactie buiten zulke organisaties speelt een ondergeschikte rol. *Ten vierde*, interactie die positief (negatief) wordt gewaardeerd door de betrokkenen, leidt tot positieve (negatieve) sentimenten. De simpele, maar breed ondersteunde gedachte is dat de ervaringen met anderen zich direct vertalen in congruente gevoelens ten aanzien van die anderen. Dit laat onverlet dat ook andere factoren een rol kunnen spelen zoals 'onderlinge aantrekkingskracht'. Deze andere factoren worden echter verondersteld een geringere rol te spelen en te worden verdrongen door de ervaringen bij interactie³.

De ontwikkeling van sociale banden langs bovengenoemde lijnen kan natuurlijk verstoord worden. Een belangrijke versturende factor is verandering van woonplaats, werk of school, waardoor de interactie met bepaalde personen stopt en elders met andere personen begint. Ook kan bijvoorbeeld de overheid het object van interactie wegnemen door taken van burgers over te nemen. De overheid veroorzaakt daardoor sociale veranderingen, die van groot maatschappelijk belang kunnen zijn. In het navolgende wordt op beide factoren ingegaan.

2. Sociale relaties en de voortbrenging van gemeenschapsvoorzieningen

De zojuist genoemde hypothesen zijn van toepassing op economisch gerichte interactie tussen individuen. Het gaat daarbij om een breed scala van activiteiten,

---

² Zie voor de hiernavolgende eerste en tweede hypothese Coleman (1990). Voor de derde Feld, 1981 en voor de vierde bijvoorbeeld G.C. Homans (1961) en Fararo (1989).

³ Hiervoor bestaat ondersteuning (zie Johnson en Johnson, 1972).

dat loopt van markttransacties tot de vrijwillige voortbrenging van kleinschalige gemeenschaps-voorzieningen (publieke goederen). Al deze activiteiten, indien herhaald, kunnen leiden tot sociale relaties tussen de betrokkenen. Er is echter aangetoond dat interactie in een context van samenwerking de ontwikkeling van relaties meer bevordert dan competitieve interactie (zie voor een samenvatting Deutsch, 1986). De vrijwillige voortbrenging van lokale gemeenschapsvoorzieningen lijkt daarom bij uitstek een krachtige motor voor het ontstaan van sociale netwerken. Hierbij kan gedacht worden aan vrijwillige bijdragen in geld en arbeid aan voorzieningen, zoals scholen, bibliotheken, ziekenhuizen, kerken en brandweer, maar bij een beperkte rol van de overheid ook aan lokale fysieke infrastructuur. Dat laatste is in de Nederlandse situatie moeilijk meer voorstelbaar; in andere tijden en plaatsen lag en ligt dit anders (Klein, 1990, en Wilson, 1992).

Samenwerking komt natuurlijk ook in andere situaties voor. Moderne management theorieën leggen sterke nadruk op platte organisaties en teamwork (Daft, 1992). Het idee daarbij is dat in zulke organisaties niet zozeer een principal-agent model geldt maar een samenwerkingsmodel. Bij een principal-agent benadering gaat het erom hoe onwillige werknemers door toezicht en controle zo ver te krijgen zijn dat ze zich inzetten voor de organisatie. Bij een samenwerkingsmodel is aan de orde hoe de organisatiestructuur opgezet moet worden om optimale vrijwillige samenwerking van werknemers die allen belang hebben bij de organisatie, tot stand te brengen. Daardoor heeft het functioneren van een organisatie het karakter van een publiek goed dat in essentie op vrijwillige wijze tot stand komt. We concentreren ons echter op de eerste situatie, die ook voor het bedrijfsleven van belang is. De omgeving waarbinnen bedrijven functioneren wordt immers niet alleen bepaald door grootschalige investeringen van de overheid in bijvoorbeeld fysieke infrastructuur, maar juist ook door de genoemde lokale voorzieningen. Veel van deze voorzieningen zijn onder meer van invloed op de kwaliteit van de beroepsbevolking.

Het is opvallend dat in de economische theorie over lokale publieke goederen geen aandacht wordt besteed aan sociale relaties, terwijl het bestaan en de betekenis daarvan in lokale gemeenschappen toch moeilijk ontkend kan worden. De in de vorige paragraaf genoemde hypothesen toepassend en aannemende dat de bewoners per periode hun bijdragen bepalen voor alleen die periode, kan de interactie met

een simpel model beschreven worden⁴. Twee categorieën van vergelijkingen zijn nodig. De eerste categorie betreft de bijdragen aan het publieke goed van de inwoners van de lokale gemeenschap gegeven hun onderlinge relaties en inkomens. De preferenties van de inwoners voor publieke en private goederen spelen ook een rol, maar blijven hier verder buiten beschouwing. Voor een gemeenschap, die ter vereenvoudiging van de presentatie bestaat uit twee personen, wordt de bijdrage van een individu i aan het publieke goed, g_i , gegeven door het functionele verband (g_i)⁵:

$$g_i = g_i(y_i, y_j, \alpha_{ij}, \alpha_{ji})$$

waarbij y_h , $h=i, j$, staat voor h 's inkomen. De bijdrage is groter naarmate het eigen inkomen hoger en de sentimenten voor de ander meer positief of minder negatief zijn. Voor de variabelen van de ander geldt het omgekeerde. De tweede categorie van vergelijkingen beschrijft de verandering van de sentimenten, waaruit de relaties bestaan, op basis van de bijdragen aan het publieke goed en de sentimenten zelf. De ontwikkeling in de tijd van de sentimenten van i jegens j ($d\alpha_{ij}/dt$) wordt gegeven door het volgende functionele verband (f_j):

$$d\alpha_{ij}/dt = f_j(g_j - e_i \cdot g_i, \alpha_{ij})$$

Uitgaande van de vierde hypothese bestaat er een positief verband tussen de verandering van α_{ij} en de gewogen relatieve bijdrage ($g_j - e_i \cdot g_i$). De parameter e_i kan beschouwd worden als een maat van i 's (in)tolerantie en het is aannemelijk dat deze ligt tussen 0 en 1. De tolerantie is minimaal als het individu de uitkomst van de interactie alleen dan positief waardeert als de bijdrage van de ander groter is dan de eigen bijdrage ($e_i=1$), en maximaal als iedere bijdrage van de ander, ongeacht de hoogte van de eigen bijdrage, positief wordt beoordeeld ($e_i=0$). In de praktijk gaat het om de weging van twee aspecten. Enerzijds bevordert iedere bijdrage van de ander de totstandkoming van het publieke goed, hetgeen positief wordt gewaardeerd. Anderzijds speelt in zulke situaties rechtvaardigheid vaak een

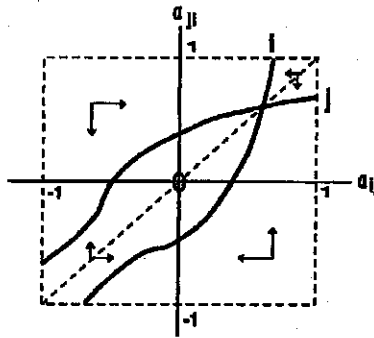
⁴ Als ervan uitgegaan wordt dat individuen een langere tijdhorizon hebben, ontstaat de mogelijkheid te investeren in sociale relaties of deze op een andere wijze strategisch te gebruiken. Dit compliceert het model, maar tast de resultaten in kwalitatieve zin niet aan (zie Van Dijk, 1997).

⁵ Aangenomen wordt dat een individu de bijdrage van het andere individu als gegeven beschouwt. Er bestaat dan een evenwicht in de zin dat beide individuen hun bijdragen aan het publieke goed niet meer willen wijzigen.

rol⁶. Op grond hiervan wordt een lagere bijdrage van de ander dan de eigen bijdrage negatief gewaardeerd. In dat geval neemt ϵ_j een waarde tussen beide extremen aan: de bijdrage van de ander wordt positief gewaardeerd, zolang deze niet ver achterblijft bij de eigen bijdrage. Verder bestaat volgens de eerste hypothese een negatief verband tussen de verandering en het niveau van α_j door de slijtage van relaties. Beide vergelijkingen hebben hun pendant voor individu j .

Het resulterende dynamische model beschrijft een situatie van voortgaande interactie, dus als er geen migratie of sterfte optreedt en het object van interactie blijft bestaan. Het model genereert een evenwicht voor de intensiteit van relaties en het bijbehorende niveau van voorziening van het publieke goed. Als individuen in alle opzichten gelijk zijn, ontwikkelt hun relatie zich positief en symmetrisch. Figuur 1 illustreert dit.

Figuur 1: Fase-diagram van de sociale relatie tussen twee individuen

De krommen geven voor beide individuen de combinaties van de gewichten, waarbij de sentimenten van de een jegens de ander niet veranderen. Het snijpunt van de krommen geeft het evenwicht van de relatie. Beide gewichten blijven dan constant in de tijd. De pijlen indiceren de verandering van de gewichten buiten het evenwicht. Het bijbehorende voorzieningenniveau is hoger dan in afwezigheid van onderlinge banden en benadert in geval van grote tolerantie het sociale optimum. De dynamiek van sociale relaties kan derhalve een uitweg vormen uit een publiek-

⁶ Zie bijvoorbeeld ook de literatuur over de rol van rechtvaardigheid (fairness) in ultimatum bargaining (o.a. Thaler, 1988).

goed dilemma. Als er verschillen zijn tussen de individuen, ontstaat een asymmetrische relatie. In het geval i minder bijdraagt dan j bij gelijke sentimenten (bijvoorbeeld als gevolg van een lager inkomen), schuiven in figuur 1 beide curven naar rechts, en, als de tolerantie gering is, wordt in evenwicht α_j zelfs negatief. Het bijdrageniveau neemt af met de toename van de inkomens-ongelijkheid, en komt bij lage tolerantie zelfs terecht onder het geringe niveau dat tot stand komt in afwezigheid van sociale relaties⁷. Een ongelijke inkomensverdeling heeft dus een negatief effect op de bijdragen aan het publieke goed. Voor een uitvoerige beschrijving van het model en afleiding van de resultaten wordt verwezen naar Van Dijk (1997) en Van Dijk en Van Winden (forthcoming).

In de vorige paragraaf werd reeds gewezen op de invloed van mobiliteit en overheidsinmenging. Hierover valt nu meer te zeggen. Bij mobiliteit gaat het in dit geval om migratie tussen gemeenschappen. Deze heeft gevolgen voor sociale netwerken en gemeenschapsvoorzieningen⁸. Netwerken worden groter, maar tegelijkertijd neemt de gemiddelde intensiteit van relaties af. Dit is eenvoudig in te zien bij in omvang gelijkblijvende gemeenschappen (er vindt dan in- en uitstroom plaats). In ons voorbeeld van een gemeenschap met twee inwoners worden na migratie van één of beide personen beide geconfronteerd met een nieuwe medebewoner die zij in een grote economie met veel gemeenschappen niet eerder hebben ontmoet. Relaties moeten opnieuw worden opgebouwd en dit kost tijd. Figuur 1 illustreert dit. Als individuen neutraal staan tegenover onbekenden, ligt het startpunt voor de ontwikkeling van nieuwe sociale relaties in de oorsprong. De relaties ontwikkelen zich langs de diagonaal totdat het evenwicht is bereikt. Tegelijkertijd neemt de intensiteit van de band tussen de twee individuen die oorspronkelijk in dezelfde gemeenschap woonden af door slijtage. Kortom, de oorspronkelijke individuen kennen nu twee in plaats van één individu, maar met beiden is de relatie zwakker. Tevens neemt de ruimtelijke concentratie van netwerken af. Deze veranderingen van sociale netwerken onder invloed van migratie zijn in de sociologische literatuur gedocumenteerd: hechte dorps- en buurtgemeenschappen zijn veranderd in geografisch gespreide persoonlijke netwerken van minder intensieve relaties

---

⁷ De intuïtie is de volgende: in de meest extreme situatie wanneer $\epsilon=1$, hebben α_j en α_i een tegengesteld teken, maar zijn gelijk in absolute waarde. De sentimenten van het individu met een relatief hoog inkomen zijn negatief en hij verlaagt zijn bijdrage als gevolg daarvan. Het individu met het lage inkomen verhoogt zijn bijdrage, maar door het inkomensverschil is deze verhoging geringer dan de verlaging.

⁸ Het verband tussen migratie en voorzieningen is ook gesuggereerd door Olson, 1990.

(Wellman en Berkowitz, 1988)⁹. Als gevolg van deze veranderingen, resulteert migratie in gemiddeld lagere bijdragen aan het publieke goed, zolang relaties althans positief zijn. In het algemeen komt het voorzieningenniveau van het publieke goed dichter te liggen bij het niveau in een situatie zonder sociale relaties. Bij positieve sentimenten daalt het voorzieningenniveau, terwijl bij negatieve sentimenten het bijdrageniveau kan stijgen door migratie.

Als de overheid het lokale publieke goed gaat voortbrengen en dit financiert via lokale belastingheffing, compenseren de inwoners de overheidsproductie door hun vrijwillige bijdragen in eerste instantie in gelijke mate te verlagen, zolang dat althans kan. Door deze verlagingen verzwakken de bestaande sociale relaties (de 'impuls' $g_j - e_j, g_j$) wordt kleiner, waardoor in figuur 1 de kromme voor individu i naar links verschuift en die voor j naar rechts) en nemen de vrijwillige bijdragen verder af. Als gevolg hiervan resulteert een totaal voorzieningenniveau dat lager is dan bij volledig vrijwillige bijdragen. Pas als het punt wordt bereikt waarop de overheid de voortbrenging geheel heeft overgenomen van de burgers en haar bijdrage daarna nog hoger stelt, begint het totale voorzieningenniveau te stijgen. Overheidsoptreden leidt tot een verzwakking van sociale banden en er kan een vicieuze cirkel ontstaan van steeds verder verzwakkende relaties en toenemende overheidsinmenging. Dit resultaat ondersteunt de stelling van Taylor (1976) dat de enorme groei na de Tweede Wereldoorlog van de publieke sector in Europese landen heeft geleid tot een afname van privé initiatieven en de vermindering van de sociale cohesie. Het model verklaart overigens ook waarom het moeilijk is overheidsinterventie te beëindigen. Sociale netwerken verzwakken door (langdurig) overheidsoptreden en kunnen daardoor zelfs geheel verdwijnen. Bij beëindiging van het overheidsingrijpen valt het voorzieningenniveau terug tot het niveau bij vrijwillige voortbrenging zonder sociale relaties. Onder omstandigheden die gunstig zijn voor sociale interactie (hoge tolerantie, gelijke inkomens) kan op termijn een hoog voorzieningenniveau tot stand komen. De toename gaat echter geleidelijk. Als gevolg van dit overgangsprobleem zijn maatschappelijke weerstanden te verwachten.

De hier geschetste wisselwerking van sociale relaties en gemeenschaps-voorzieningen, die vooral door hun invloed op de kwaliteit van de beroepsbevolking ook

⁹ Onder een persoonlijk sociaal netwerk worden de (positieve) sociale relaties van een individu verstaan in combinatie met de andere (positieve) relaties van de subjecten van zijn relaties (indirecte connecties). De sociale relaties binnen een groep personen, bijvoorbeeld een lokale gemeenschap worden vaak een compleet netwerk genoemd. Dit laatste type netwerk beschrijft de sociale structuur van de groep of gemeenschap.

voor bedrijven van belang zijn, impliceert dat sociale relaties en economische groei samenhangen. In paragraaf 5 komen we hierop terug.

3. Sociaal kapitaal en sociale infrastructuur

Eenmaal opgebouwde sociale relaties zijn ook in andere opzichten van belang. Positieve relaties vormen bijvoorbeeld de basis voor onderlinge hulp in geval van nood. Indien in een sociaal netwerk één of meerdere personen in een bepaalde periode geen inkomen hebben door werkloosheid of ziekte, bestaat bij de andere personen in het netwerk de bereidheid hen in meer of mindere mate bij te staan, afhankelijk van de intensiteit van de relaties. De positieve nutsinterdependentie-coëfficiënten, waaruit (positieve) relaties bestaan, brengen individuen ertoe de eigen consumptie te verlagen ten gunste van de minderbedeelden in het netwerk (Roberts, 1984). Deze steun kan bestaan uit geld en arbeid, maar ook uit informatie over bijvoorbeeld vacatures in het geval van werkloosheid.

In samenhang hiermee bestaat er een verband tussen sociale relaties en criminaliteit. Een klassieke oorzaak van criminaliteit jegens onbekenden is 'noodzaak' voortvloeiend uit gebrek aan inkomen (Bonger, 1969[1916]). Als individuen niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien en er geen sociaal zekerheidsstelsel bestaat, moeten ze terugvallen op hun netwerk voor hulp. Maar als ze geen effectieve sociale contacten onderhouden¹⁰, dan rest de bedelstaf of de criminaliteit. Het negatieve verband tussen criminaliteit en sociale banden is aangetoond door de Amerikaanse criminologen Sampson en Laub (1993), die dit vooral toeschrijven aan sociale controle binnen netwerken. Een tweede verband tussen sociale banden en criminaliteit bestaat daaruit dat negatieve relaties een directe motivatie vormen de betreffende personen schade te berokkenen. Dit vormt een verklaring waarom veel misdrijven plaats vinden onder mensen die elkaar kennen.

Kortom, positieve relaties zijn een hulpbron voor individuen en negatieve relaties vormen een bedreiging. In de sociologische literatuur wordt het begrip 'sociaal kapitaal' gebruikt om deze individuele hulpbronnen aan te duiden (zie b.v. Flap en de Graaf, 1986). Voor een individu zijn echter niet alleen de eigen sociale contac-

---

¹⁰ Effectief betekent in dit verband dat relaties positief zijn en dat de subjecten van de relaties in staat zijn te helpen, d.w.z. een inkomen hebben dat hoger is dan voor hun eigen levensonderhoud minimaal noodzakelijk is.

ten van belang, maar ook die van anderen. De relaties tussen de overige inwoners van een lokale gemeenschap beïnvloeden de voortbrenging van gemeenschapsvoorzieningen, terwijl de relaties in bredere kring van invloed zijn op criminaliteit en dus op de kans slachtoffer te worden van een misdrijf. De laatstgenoemde relaties ontleen hun belang ook aan andersoortige verschijnselen zoals de verspreiding van informatie (zie Granovetter, 1973). Via ketens van (positieve) sociale relaties verspreidt informatie zich in de economie. Dergelijke informatie (bijvoorbeeld over nieuwe producten en diensten) is van belang voor consumenten maar ook voor producenten. Het begrip 'sociale infrastructuur' van een gemeenschap of samenleving zullen we gebruiken om de sociale netwerken in deze gemeenschap of samenleving aan te duiden. Aangezien we sociale relaties gedefinieerd hebben in termen van kwantitatieve grootheden, kan de sociale infrastructuur ook kwantitatief uitgedrukt worden als de som van de intensiteiten van sociale relaties in een gemeenschap of samenleving. Hierbij ligt het voor de hand de intensiteiten te wegen met een maat van de hulpbronnen (bijvoorbeeld inkomen) waarover de betreffende individuen beschikken. Een conclusie is dan dat er een verband bestaat tussen sociale infrastructuur enerzijds en criminaliteit, maar bijvoorbeeld ook de diffusie van informatie anderzijds.

De resultaten van de vorige paragraaf toepassend, leidt inkomensongelijkheid tot een verzwakking van de sociale infrastructuur van gemeenschappen en samenleving, terwijl migratie vooral de lokale sociale infrastructuren aantast. Het negatieve effect op de infrastructuur van de maatschappij als geheel wordt gemitigeerd doordat individuen wel zwakkere, maar ook meer relaties onderhouden. Bij hoge migratie overheerst het eerste effect en verdwijnt ook op het niveau van de maatschappij de sociale infrastructuur.

4. Economische groei

De vraag of de geschetste dynamiek van sociale relaties invloed heeft op de economische groei kan nu beantwoord worden. Een *eerste* verband is al besproken. Het geheel van lokale gemeenschapsvoorzieningen in de samenleving is van belang voor bedrijven: een grotere omvang van deze voorzieningen leidt onder andere via een hogere scholingsgraad van de beroepsbevolking tot een hogere produktiviteit

van bedrijven¹¹. In de *tweede* plaats is er het verband tussen de sociale infrastructuur van de samenleving en crimineel gedrag. Op zich hebben vermogensdelicten het karakter van herverdeling en verminderen dus niet de beschikbaarheid van goederen. Bedrijven maken echter kosten om schade door misdrijven te voorkomen. Hierbij gaat het om bescherming tegen misdrijven door derden, maar ook tegen fraude van binnenuit. Dit betekent dat de transactiekosten van bedrijven toenemen. Als gevolg daarvan neemt de netto productie beschikbaar voor consumptie en investeringen af. Hetzelfde geldt voor maatregelen van burgers en overheden ter bestrijding van criminaliteit. Benadrukt moet worden dat criminaliteit slechts een voorbeeld is van een schakel tussen sociale infrastructuur en economische groei. De verspreiding van informatie via sociale netwerken, die in de vorige paragraaf is genoemd en die samenhangt met innovatie en de diffusie van innovatie, vormt een ander verband.

In een open economie loopt de invloed op economische groei gedeeltelijk via een verzwakking van de internationale concurrentiepositie. Van dit laatste afziende, kan het effect op de groei formeel aangetoond worden met behulp van een eenvoudig endogene-groei-model a la Barro (1990). In dat model wordt de productiefunctie van een bedrijf gekenmerkt door constante schaalopbrengsten in de kapitaalgoederenvoorraad van het bedrijf en een publiek goed. Hier kan bijvoorbeeld de volgende productiefunctie gebruikt worden:

$$y_f = (1 - b_f) A k_f^\theta \cdot G^{1-\theta}$$

waarin y_f de netto output van bedrijf f is, b_f de transactiekosten van het bedrijf als percentage van de bruto productie, k_f de kapitaalgoederenvoorraad en G het geaggregeerde voorzieningenniveau van lokale publieke goederen¹². Zowel b_f als G zijn een functie van de sociale infrastructuur zoals in de vorige paragraaf gedefinieerd in termen van aantal en intensiteit van de sociale relaties in de samenleving. Tussen b_f en de sociale infrastructuur bestaat een negatief verband en tussen G en deze infrastructuur een positief verband. De oplossing van het groeiemodel loopt langs de

¹¹ Andere verbanden betreffen bijvoorbeeld het gebruik van lokale fysieke infrastructuur door bedrijven (bij een beperkte rol van de overheid) en vermeden kosten doordat bedrijven niet zelf allerlei voorzieningen voor hun personeel behoeven te creëren. Dit laatste beïnvloedt overigens ook het vestigingsgedrag van bedrijven.

¹² Hier wordt aangenomen dat bedrijven direct of indirect gebruik maken van de voorzieningen in alle lokale gemeenschappen, bijvoorbeeld doordat hun personeel in verschillende gemeenschappen woont (of heeft gewoond).

zelfde lijnen als dat van Barro (Van Dijk, 1994) en behoeft daarom geen behandeling. De resultaten kunnen als volgt worden samengevat. In het geval van hechte positieve relaties is de groei hoog, omdat de bijdragen aan lokale voorzieningen hoog zijn en omdat de sociale infrastructuur sterk is en de criminaliteit dus laag. Bij negatieve relaties zijn de bijdragen laag en is de sociale infrastructuur zwak. Het in paragraaf 3 bereikte resultaat dat gelijkheid van inkomens leidt tot positieve relaties en een hoog voorzieningenniveau, is direct van toepassing en resulteert in een positief verband tussen economische groei en inkomensgelijkheid. Dit verband vindt empirische ondersteuning. Zo ziet de Wereldbank een oorzakelijk verband tussen de gelijkmatige inkomensverdeling in een reeks van Aziatische landen en hun hoge economische groei. Het verband is verder empirisch gevonden door Persson en Tabellini (1992). Hun verklaring voor dit verschijnsel is van politiek-economische aard en verschilt derhalve van de hier gevonden sociale verklaring. Verder is belangrijk op te merken dat bij een gelijkmatige inkomensverdeling migratie de groei vooral reduceert door de verminderde beschikbaarheid van gemeenschapsvoorzieningen.

De overheid kan eventueel proberen de groei te bevorderen door de voortbrenging van gemeenschapsvoorzieningen op zich te nemen, zich te richten op criminaliteitsbestrijding of beide instrumenten te combineren. Inzet van deze instrumenten heeft alleen zin onder condities die leiden tot negatieve of zwak positieve relaties. Indien de sociale infrastructuur sterk is, dan resulteert overheidsoptreden vooral in een verzwakking daarvan en die verzwakking leidt vervolgens tot toenemende criminaliteit en lokt dus extra overheidsuitgaven uit ter bestrijding. Tezamen met de afname van de besparingen als gevolg van de noodzakelijke extra belastingheffing, leidt dit tot geringere groei. De verzwakking van de infrastructuur, die door de overheid te weeg wordt gebracht, treedt geleidelijk op, omdat sociale relaties slechts langzaam slijten. Als gevolg hiervan kan de overheid de groei wel tijdelijk bevorderen, maar niet blijvend. Op de langere termijn is zo'n beleid schadelijk, doordat ingeteerd wordt op de sociale infrastructuur.

Onder ongunstige omstandigheden, zoals een sterk ongelijke inkomensverdeling, zijn de vrijwillige bijdragen aan gemeenschapsvoorzieningen gering en is de sociale infrastructuur zwak. In dat geval zal de overheid beide instrumenten moeten inzetten. Desondanks kan interventie niet verhinderen dat de groei achterblijft bij die van economieën met betere voorwaarden voor sociale interactie, al was het maar doordat in deze laatste economieën de handhaving van eigendomsrechten geringe inspanning vereist. Terzijde zij nog opgemerkt dat inkomenshervreiding

wellicht een beter instrument is om de groei te bevorderen. De gelijkere inkomensverdeling die resulteert bevordert de totstandkoming van positieve relaties en daarmee het voorzieningenniveau van lokale publieke goederen en de sociale infrastructuur. Hierbij is het wel de vraag of individuen door de 'sluier' van de herverdeling heen zien: indirect dragen de - vòòr belasting - rijkere individuen immers meer bij aan de voorzieningen dan de anderen, ook al zijn hun bijdragen gelijk. Alleen als de herverdeling buiten beschouwing blijft, kunnen positieve relaties ontstaan met alle gunstige neveneffecten van dien.

De tot nu toe bereikte resultaten samenvattend, kan geconcludeerd worden dat duurzame economische groei gebaat is bij sterke sociale netwerken. Uit de dynamiek van sociale relaties volgt dat zulke netwerken ontstaan bij een gelijkmatige inkomensverdeling, geringe mobiliteit, grote tolerantie en een terughoudende rol van de overheid bij de voortbrenging van gemeenschapsvoorzieningen. Geringe mobiliteit bevordert vooral het ontstaan van sterke lokale sociale infrastructuren en daardoor de voortbrenging van lokale gemeenschapsvoorzieningen. Ook de sociale infrastructuur van de samenleving als geheel wordt, zij het in mindere mate, positief beïnvloed.

5. Sociale relaties en migratiegedrag

De potentiële keerzijde van hechte sociale netwerken moet echter ook in de beschouwing betrokken worden. Hierbij gaat het om de inertie die positieve relaties te weeg kunnen brengen. In het voorgaande is aandacht besteed aan de invloed van (exogeen bepaalde) migratie op sociale relaties en daardoor op de voorziening van essentiële publieke goederen. Het omgekeerde verband, de invloed van sociale relaties op migratiebeslissingen, is hier aan de orde¹³. Positieve sociale relaties binden individuen aan een locatie of beter gezegd aan de individuen die zich op die locatie bevinden. Dit verschijnsel is reeds door Marshall (1961 [1890]) gesignaleerd, die dit als een belangrijke belemmering ziet voor de aanpassing van het aanbod van arbeid aan de vraag. Door het bestaan van sociale relaties gaat migratie gepaard met 'psychische kosten' (Sjaastad, 1962). Migranten worden immers gescheiden van vrienden en kennissen. In het geval van positieve relaties wordt

---

¹³ Hierbij gaat het om interne migratie in hoog ontwikkelde economieën of in groepen van dergelijke economieën, zoals de EU. Bij migratie van tweede- en derde-wereld landen naar deze economieën spelen ook allerlei andere factoren een rol die wellicht belangrijker zijn dan de onderhavige.

deze scheiding negatief gewaardeerd. Hiervoor bestaat sterke empirische ondersteuning (zie voor een bespreking van de psychologische literatuur Baumeister en Leary, 1995). Verder neemt volgens het bovenbeschreven model gaandeweg de intensiteit van hun relaties met deze personen af, terwijl het opbouwen van een nieuw sociaal netwerk tijd kost. Het empirisch belang van psychische kosten blijkt uit statistische studies van migratiegedrag. Zo wordt gevonden dat (de kans op) migratie afneemt met de toename van de afstand en de verblijfsduur in de huidige gemeenschap en toeneemt met de aanwezigheid van familie en vrienden op de bestemming. Ook wordt vaak waargenomen dat veel (e)migranten na verloop van tijd terugkeren naar hun land van oorsprong of hun oorspronkelijke woonplaats. Zie ook het hierna te bespreken 'sneeuwbal' fenomeen. Geen van deze verschijnselen wordt uitsluitend veroorzaakt door psychische kosten, maar wel is duidelijk dat deze een belangrijke rol spelen¹⁴.

Het gevolg is dat, wanneer mensen elders een hoger loon kunnen krijgen, zij daar vaak om sociale redenen niet voor zullen kiezen. Maar als migratie niet plaatsvindt, blijven mogelijkheden voor de vergroting van de produktie onbenut. Immers, de migranten verdienen elders meer, wat, als er geen marktperfecties zijn, impliceert dat zij daar produktiever zijn. Vanuit het oogpunt van de maximalisatie van de produktie is sprake van een ongewenste inefficiëntie en is er reden voor de overheid om de geografische mobiliteit te bevorderen.

Uit het gedrag van de betrokken individuen blijkt echter dat zij er in welzijn niet op vooruit gaan door te migreren. De aanpak van deze inflexibiliteit is dus niet in hun belang. Sterker nog, zelfs als migratie vrijwillig plaatsvindt, dus als voor een individu het materiële voordeel van migratie groter is dan het sociale nadeel, kan de sociale welvaart van de bevolking als geheel dalen. Dit komt in de eerste plaats, doordat het welzijn van de achterblijvers erop achteruit gaat. Voor hen staat tegenover een sociale nadeel geen materieel voordeel. Bij asymmetrische relaties kan migratie zelfs tot een vermindering van de sociale welvaart van de migranten als groep leiden. Dit kan als volgt worden aangetoond. Stel dat een lokale gemeenschap twee inwoners, i, j , heeft en dat i sterkere positieve sentimenten voor j heeft dan omgekeerd. Aannemende dat zij niet naar dezelfde gemeenschap kunnen verhuizen, betekent dit dat j geneigd is bij een geringer loonverschil te migreren dan i . Er bestaan derhalve loonverschillen waarbij j wil migreren en i niet. Bij zo'n loonverschil besluit j te vertrekken. Daardoor verandert de afweging voor i : i heeft

---

¹⁴ Voor een uitvoeriger bespreking van de literatuur zie Van Dijk, 1997.

nu geen reden meer om te blijven, omdat hij zowel in het geval hij verhuist als in het geval hij niet verhuist, een nieuwe relatie moet opbouwen¹⁵. De positie van j gaat erop vooruit, terwijl die van i erop achteruit gaat ten opzichte van de situatie voor migratie van beide individuen. Per saldo kan sprake zijn van een verlies. Dit verschijnsel komt dus voor in het geval van wat geïnduceerde migratie genoemd kan worden en is een verklaring van het sneeuwbal-effect dat in de praktijk vaak wordt waargenomen. Zelfs bij grote loonverschillen komt migratie veelal langzaam op gang, maar neemt snel toe als er eenmaal een begin is (Freeman, 1992).

In de tweede plaats kan migratie het welbevinden van de bewoners van de gemeenschappen van bestemming negatief beïnvloeden. Met uitzondering van het geval dat de migranten met elkaar nieuwe gemeenschappen vormen, verandert immers de samenstelling van de gemeenschappen. De migranten vestigen zich bij wijze van spreken tussen de oorspronkelijke bewoners in en beïnvloeden de relaties tussen hen. Verder ontstaan banden tussen oorspronkelijke bewoners en migranten slechts geleidelijk. Door de combinatie van negatieve sociale effecten voor migranten, achterblijvers en bewoners van de gemeenschappen van bestemming leidt migratie, zelfs al resulteert deze in een blijvende toename van de produktie, tot een geringere toename en zelfs wellicht afname van de welvaart. Gezien het aangetoonde belang van psychische kosten, is de bevordering van migratie door de overheid vanuit welvaartsoptiek in ieder geval niet gerechtvaardigd. Er is eerder reden om de geografische mobiliteit af te remmen.

De conclusie van de vorige paragraaf was dat een hoog niveau van lokale voorzieningen en een sterke (locale en nationale) sociale infrastructuur de economische groei bevordert. Migratie doet hieraan af¹⁶. Deze paragraaf voegt toe dat psychische kosten de eventuele materiële voordelen van migratie doen verminderen en daar zelfs tegenop kunnen wegen. Het zou het de individuen afzonderlijk en de samenleving als geheel welvaartsverhogend zijn als zij niet zouden behoeven te

---

¹⁵ Dit veronderstelt wel dat de (verwachte) karakteristieken van een nieuwe buurman die van invloed zijn op de sociale relatie met deze persoon, bij benadering gelijk zijn in beide gemeenschappen of gunstiger in de nieuwe gemeenschap.

¹⁶ Door een referent is opgemerkt dat in een samenleving waarin migratie veel voorkomt het waarschijnlijk gemakkelijker is nieuwe relaties aan te gaan dan in het geval van immobiele gemeenschappen. Dit zou kunnen betekenen dat dan de ontwikkeling van relaties sneller verloopt (de partiële afgeleide van f_j met betrekking tot de gewogen relatieve bijdragen is groter). Hiervan zou een mitigerende werking uitgaan. Daar staat tegenover dat bij een hoge migratiekans en dus korte verblijfsduur in een gemeenschap er minder reden is bij te dragen aan lokale gemeenschapsvoorzieningen en relaties op te bouwen.

migreren om beter betaalde banen te krijgen, maar als deze banen naar hen toe zouden komen. Bij werkloosheid doet zich een vergelijkbare situatie voor. Het vinden van nieuw werk in de buurt van de eigen gemeenschap heeft de voorkeur. Dit vormt een (secundaire) zelfstandige bestaansgrond voor een sociaal zekerheidsstelsel: individuen behoeven dan niet onmiddellijk waar dan ook een baan aan te nemen, maar kunnen enige tijd zoeken naar werk in de eigen omgeving.

Uit deze paragraaf volgt dat economische groei zonder grote geografische mobiliteit de voorkeur verdient. Indien groei echter onvermijdelijk samengaat met hoge mobiliteit, bestaat het gevaar van een negatieve sociale dynamiek. Groei die gepaard gaat met een snelle opeenvolging van succesvolle bedrijven en regio's, leidt tot het in hoog tempo verdwijnen en elders weer ontstaan van banen. Dit resulteert in een voortgaande afbraak van relaties: naarmate individuen vaker verhuisd zijn om elders een baan te aanvaarden, nemen ze makkelijker de stap om opnieuw te verhuizen (zie o.a. Morrison, 1967). Grote economische dynamiek kan dus tot een zich versnellende verzwakking van sociale banden leiden. Op den duur spelen deze dan geen rol meer in de individuele afwegingen. Hierdoor verdwijnt een belangrijke bron van welzijn¹⁷. Uit de bevindingen van de vorige paragraaf volgt tevens dat zulke groei zichzelf ondermijnt door een verslechterende sociale infrastructuur.

Ter vermindering van misverstanden moet benadrukt worden dat uit de analyse niet volgt dat migratie, hoe gering ook, altijd sterke negatieve welvaartseffecten heeft. Het nut dat ontleend wordt aan sociale relaties gaat niet definitief verloren bij verhuizing. Weliswaar verdwijnen bestaande relaties, maar nieuwe worden opgebouwd. Het over het algemeen resulterende welvaartsverlies is tijdelijk van aard. Bij een lage mobiliteit is het verlies aan intertemporeel nut over het gehele leven van een individu gering. Dat ligt anders bij hoge mobiliteit.

---

¹⁷ Ook is door een referent gewezen op internationale migratie van Chinezen die in haar/zijn visie wel gepaard gaat met behoud van hechte gemeenschappen. In de eerste plaats moet opgemerkt worden dat, als het mogelijk is alle bewoners van een gemeenschap tegelijk over te planten naar een nieuwe gemeenschap elders, sociale relaties in het geheel niet worden aangetast. Migratie van Chinezen heeft hier wellicht trekken van. In de tweede plaats is van belang dat, als dit niet mogelijk is, na migratie toch opnieuw hechte gemeenschappen kunnen ontstaan. Dit vereist dat de mobiliteit niet blijvend hoog is.

6. Flexibiliteit van de arbeidsmarkt

Samenvattend, ontstaan sterke sociale netwerken bij een gelijkmatige inkomensverdeling, geringe mobiliteit, grote tolerantie en een terughoudende rol van de overheid bij de voortbrenging van gemeenschapsvoorzieningen. Doordat sociale netwerken slechts langzaam veranderen, bestaat er in het economisch beleid de neiging de sociale omgeving als gegeven te beschouwen. Deze aanname kan op langere termijn tot contraproductief beleid leiden. Door de inkomensverdeling ongelijker te maken en door de mobiliteit te bevorderen brengt de overheid een verslechtering van de sociale infrastructuur teweeg. Deze verslechtering kan extra overheidsingrijpen noodzakelijk maken, bijvoorbeeld in de sfeer van de criminaliteitsbestrijding. Deze conclusies zijn direct van belang voor de beoordeling van de wenselijkheid van en grenzen aan flexibilisering van de arbeidsmarkt. Flexibilisering wordt door velen gezien als de sleutel tot de verbetering van de prestaties van de economie en bestaat onder andere uit het versterken van prikkels door grotere inkomensverschillen (minder progressie in de inkomstenbelasting, verlaging van minimumloon en vermindering van de sociale zekerheid) en het verminderen van arbeidsrechtelijke bescherming (versoepelen van het ontslagrecht, toepassen van tijdelijke contracten in plaats van contracten voor onbepaalde tijd, etc). Dit laatste leidt tot een vergroting van de mobiliteit. Beide typen maatregelen leiden tot een aantasting van de sociale infrastructuur. Op korte termijn zijn vergaande maatregelen op deze terreinen wellicht effectief, maar op langere termijn kan de aantasting van de sociale infrastructuur een belangrijke bedreiging vormen voor duurzame economische groei, met name als niet groei van de productie doel is, maar toename van de welvaart.

Een studie van Blanchard en Katz (1992) heeft voor de VS laten zien dat het aanpassingsmechanisme bij regionale schokken in de werkgelegenheid vooral bestaat uit migratie en niet de schepping van nieuwe banen. Het evenwicht op de arbeidsmarkt wordt dus hersteld via arbeidsmobiliteit en niet via herallocatie van banen. De auteurs verwachten eenzelfde ontwikkeling in de Europese Unie. De situatie in de VS wordt teweeggebracht door een uiterst flexibele arbeidsmarkt. Werknemers kunnen gemakkelijk worden ontslagen en kunnen vaak nauwelijks terugvallen op sociale zekerheid. Migratie is voor hen vaak de enige oplossing. Verder is er sprake van grote en verder toenemende inkomensverschillen. Een zwakke sociale cohesie, die door de UNDP onder andere gedocumenteerd wordt met extreem hoge criminaliteitscijfers (UNDP, 1994), is het gevolg. Het is de vraag wat op de langere termijn de economische consequenties hiervan zijn. Hierbij gaat het niet alleen

om een vergelijking met Europese economieën, die weliswaar over het algemeen gekenmerkt worden door een gelijkmatiger inkomensverdeling en lagere mobiliteit, maar waarin door omvangrijke publieke sectoren de ruimte voor de vrijwillige voortbrenging van gemeenschapsvoorzieningen en dus voor het opbouwen van een sterke sociale infrastructuur beperkt is. Het gaat vooral om een vergelijking met de prestaties van moderne Aziatische economieën (van Japan tot Singapore) die (nog) een sterke sociale infrastructuur hebben.

Het geheel overziende, zijn er goede redenen om herstel van evenwicht op de - in toenemende mate Europese - arbeidsmarkt niet volledig via de factor arbeid te laten lopen. Dit stelt grenzen aan de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Voor de sociale cohesie is het niet nodig dat een werknemer zijn hele werkzame leven bij hetzelfde bedrijf doorbrengt. Essentieel is wel dat een vast arbeidscontract of in iedere geval een arbeidscontract voor een lange periode de dominante arbeidsrelatie blijft vormen. Tegelijk dient de overheid een gelijkmatige inkomensverdeling te waarborgen. Voorzichtiger geformuleerd verdient het in ieder geval aanbeveling de lange termijn gevolgen van flexibilisering nadrukkelijk in de beschouwing te betrekken en af te wegen tegen de korte termijn voordelen.

Literatuur

- Barro, R.J., 1974, 'Are government bonds net wealth?', *Journal of Public Economics*, 82, 1095-1117
- Barro, R.J., 1990, 'Government spending in a simple model of endogenous growth', *Journal of Political Economy*, 98, S104-S125
- Becker, G.S., 1981, *A treatise on the family* (Harvard University Press, Cambridge)
- Baumeister, R.F. and M.R. Leary, 1995, 'The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation', *Psychological Bulletin*, 117, 497-529
- Blanchard, O.J. and L.F. Katz, 1992, 'Regional evolutions', working paper
- Bonger, W.A., 1969 (1916), *Criminality and economic conditions*, Indiana University Press
- Brunner, K., 1987, 'The perception of man and the conception of society: two approaches to understanding society', *Economic Inquiry*, 25, 367-388
- Coleman, J.S., 1990, *Foundations of social theory*, Harvard University Press

- Coleman, J.S., 1984, 'Introducing social structure into economic analysis', *American Economic Review*, 74, 84-88
- Daft, R.L., 1992, *Organization theory and design*, West Publishing Co
- Deutsch, M., 1986, 'Cooperation, conflict and justice', in: H.W. Bierhoff et al., *Justice and social relations*, Plenum Press
- Dijk, F. van, 1994, *Social ties, economic performance and public intervention*, proefschrift Universiteit van Amsterdam (handelseditie: Kluwer Academic Publishers, 1997)
- Dijk, F. van en F. Van Winden, forthcoming, Dynamics of social ties and local public good provision, *Journal of Public Economics*
- Fararo, T.J., 1989, *The meaning of general theoretical sociology*, Cambridge University Press
- Feld, S.L., 1981, 'The focused organization of social ties', *American Journal of Sociology*, 86, 1015-1035
- Flap, H.D. en N.D. de Graaf, 1986, 'Social capital and attained occupational status', *Netherlands' Journal of Sociology*, 22, 145-161
- Freeman, Richard B., 1992, 'Immigration from poor to wealthy countries: experience of the United States', paper presented at BEA Congress
- Fukuyama, F., 1995, *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*, Hamish Hamilton
- Granovetter, M., 1985, 'Economic action and social structure: the problem of embeddedness', *American Journal of Sociology*, 91, 481-510
- Granovetter, M., 1973, 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380
- Hochman, Harold M. and J. Rogers, 1969, 'Pareto optimal redistribution', *American Economic Review*, 59, 542-557
- Homans, G.C., 1961, *Social behaviour; its elementary forms*, Routledge & Kegan, 1961
- Johnson, D.W. en S. Johnson, 1972, 'The effects of attitude similarity, expectation of goal facilitation, and actual goal facilitation on interpersonal attraction', *Journal of Experimental Social Psychology*, 8, 197-206
- Klein, D.B., 1990, 'The voluntary provision of public goods? The turnpike companies of early America', *Economic Inquiry*, 28, 788-812
- Marshall, A., 1961 (1890), *Principles of economics*, MacMillan
- McRae, H., 1994, *The world in 2020*, HarperCollins
- Morrison, P.A., 1967, 'Duration of residence and prospective migration: the evaluation of a stochastic model', *Demography*, 4, 553-561

- North, D.C., 1994, 'Economic performance through time', *American Economic Review*, 84, 359-367
- North, D.C., 1990, *Institutions, Institutional change and economic performance*, Cambridge University Press
- Okun, A., 1981, *Prices and quantities: a macroeconomic analysis*, Brookings Institution
- Olson, M., 1990, 'Toward a unified view of economics and the other social sciences', in: Alt, James E. and Shepsle, Kenneth A., *Perspectives on positive political economy* (Cambridge University Press, Cambridge)
- Persson, T. en Tabellini, G., 1994, 'Is inequality harmful for growth?', *American Economic Review*, 84, 600-621
- Roberts, R.D., 1984, 'A positive model of private charity and public transfers', *Journal of Political Economy*, 92, 136-148
- Sampson, R.J. en J.H. Laub, 1993, *Crime in the making: pathways and turning points through life*, Harvard University Press
- Sen, A., 1987, *On ethics and economics*, Basil Blackwell
- Sjaastad, L.A., 1962, 'The costs and returns of human migration', *Journal of Political Economy*, 70, 80-93
- Stern, N., 1991, 'The determinants of growth', *Economic Journal*, 101, 122-133
- Taylor, M., 1976, *Anarchy and cooperation*, John Wiley
- Thaler, R., 1988, 'Anomalies: the ultimatum game', *Journal of Economic Perspectives*, 2, 195-206
- UNDP, 1994, *Human development report 1994*, Oxford University Press
- Warr, Peter G., 1982, Pareto optimal redistribution and private charity, *Journal of Public Economics*, 19, 131-138
- Wellman, B. en S.D. Berkowitz, 1988, *Social structures: a network approach*, Cambridge University Press
- Wilson, L.S., 1992, The Harambee movement and efficient public good provision in Kenya, *Journal of Public Economics*, 48, 1-19